

ارتباط مابعدالطبیعی دین و اخلاق

ابراهیم رضایی

(عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان)

اصفهان

۱۳۹۴

ارتباط مابعدالطبیعی دین و اخلاق

ابراهیم رضایی

(عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان)

تهیه: پژوهشکده مطالعات اسلامی اصفهان

ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شعبه اصفهان

چاپ: نگارش

چاپ اول: بهار ۱۳۹۵

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۱۳۰۰۰ تومان

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: اصفهان، خیابان آیت الله شمس آبادی، کوچه سلامت، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی

حوزه علمیه قم - شعبه اصفهان.

تلفن و دورنگار: ۰۳۱-۳۲۲۰۸۰۰۱۵

مراکز پخش: اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰، قم، تلفن و دورنگار: ۳۷۷۳۴۲۶، تهران، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وبسایت: www.morsalat.com پست الکترونیک: nashr-dist@dtc.ac.ir

سرشناسه:

رضایی، ابراهیم، ۱۳۵۷-

عنوان و نام پدیدآور:

ارتباط مابعدالطبیعی دین و اخلاق / ابراهیم رضایی؛ تهیه و گردآوری: پژوهشکده مطالعات اسلامی اصفهان.

مشخصات نشر:

اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شعبه اصفهان، ۹۵

مشخصات ظاهری:

۲۳۲ص: ۱۴/۵×۲۱ س.م.

شابک:

۱۳۰۰۰ ریال: ۱-۳۷-۷۱۲۹-۷۱۸-۶۰۰

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت:

کتابنامه

موضوع:

دین و اخلاق

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شعبه اصفهان

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شعبه اصفهان، پژوهشکده مطالعات اسلامی.

رده بندی کنگره:

۱۳۹۵ الف ۴/۶ ر. BJ۴۷

رده بندی دیویی:

۲۰۵/۶۷

شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۵۶۳۰۹

فهرست

۹	سخنی با خواننده
۱۱	مقدمه
۱۹	فصل اول؛ ارتباط مابعدالطبیعی میان دین و اخلاق
۱۹	وجودشناسی و اقسام وحدت
۲۹	رذیلت‌شناسی و انواع شناخت الهی
۳۹	انسان مابعدالطبیعی
۴۵	خلاصه فصل اول
۴۷	فصل دوم؛ انسان کامل و تمام‌الزمانه اسوه اخلاقی
۴۷	نظریه انسان کامل
۵۲	تأسی مبتنی بر ترس الهی
۶۴	تأسی بر پایه محبت الهی
۷۰	تأسی به اخلاق مبتنی بر معرفت
۸۱	خلاصه فصل
۸۵	فصل سوم؛ نفس و میل به اصلاح و افساد
۸۵	آفرینش؛ مظهر وحدت
۸۸	نگاهی به برخی اسطوره‌ها
۹۱	شرح تکوین در دین و عرفان

۹۴	عالم و افعال انسانی
۱۰۲	خلاصه فصل
۱۰۳	صل: چهارم؛ انسان متناهی و امر نامتناهی
۱۰۳	الحاق نامتناهی
۱۰۶	ویژگی‌های جسمانی
۱۱۲	اعراض و عوارض نفسانی
۱۲۴	از درک تناهی تا الحاق به نامتناهی
۱۲۶	خلاصه فصل
۱۲۷	فصل پنجم؛ اخلاص؛ ملاک اصلی بین دین و اخلاق
۱۲۷	اقسام حکمت
۱۲۷	انضباط
۱۳۴	ادب خلّاق
۱۳۷	آیین سپاسگزاری
۱۳۹	مقام اخلاق در آیین‌ها و آداب
۱۴۴	خلاصه فصل
۱۴۵	فصل ششم؛ مسئله هست و باید
۱۴۵	استعدادها و سرمونه‌های عام

۱۵۱	رابط میان هست و باید
۱۵۸	اختلاف معرفت شناختی بین شوب و اخلاص
۱۶۲	خلاصه فصل
۱۶۳	فصل هفتم؛ اهمیت معرفت در دین داری و اخلاق مداری
۱۶۳	حالیت و انفعال نفسانی
۱۶۵	تهام علیه دین و اخلاق
۱۶۸	معرفت به مراتب تجلی قانون الهی
۱۷۲	عمل بالاله از معرفت
۱۷۵	خلاصه فصل
۱۷۷	فصل هشتم؛ نقد و بررسی برخی نظریه ها
۱۷۷	تمهید امر
۱۷۸	نگرش درون ذات به اخلاق
۱۷۸	نگرش مثبت
۱۸۰	نگرش منفی
۱۸۳	نگرش معتدل
۱۸۶	نگرش برون ذات به اخلاق
۱۸۶	نگرش مثبت

۱۸۸	نگرش منفی
۱۸۹	نگرش معتدل
۱۹۲	نگرش درون ذات برون ذات به اخلاق
۱۹۲	نگرش مثبت
۱۹۳	نگرش منفی
۱۹۷	نگرش معتدل
۲۰۰	نگرش برون ذات درون ذات به اخلاق
۲۰۰	نگرش مثبت
۲۰۴	نگرش منفی
۲۰۷	نگرش معتدل
۲۱۱	خلاصه فصل
۲۱۵	نتیجه گیری
۲۱۹	کتابنامه
۲۲۵	نمایه

سخن‌های با خواننده

خداوند و سپاس ذات پاک بصیری را سزااست که مشعله وحی را به کریه «اقرأ» منور فرمود و به «خواندن» فراخواند؛ و نوشتن را به عظیمه «والفلم» قدسات بخشید تا «نوشتن» قدر بیند و بر صدر نشیند؛ و بالتبع، رهروان و اغبان در کار خواندن و نوشتن شوند و در مسیر نورانی تولید دانش و آگاهی دامنمایه مسلمین گام نهند. چنین بود که عالمان و اندیشه‌وران مسلمان، از اغار بیش و کم، زلال همیشه جوشان معارف اسلام را در رشته‌های گوناگون دانش و معرفت جاری ساختند و ترائی گرانبها از مکتوبات را در همه رشته‌های علم آفریدند و به یادگار نهادند؛ حرکتی مبارک که در ادوار تمدن اسلامی و ایران با فراز و نشیب پی گرفته شده و با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی حیات و رونق دوباره یافته است. در این میان، نهاد گسترده دامن دفتر تبلیغات اسلامی که از نخستین رویش‌های برآمده از حوزه اندیشه‌ای انقلاب بوده است، در قالب رسالت سازمانی خویش آثاری پربار و ارزشمند، به ویژه در حوزه پژوهش و نشر، تولید کرده و در دسترس نهاده است.

نهال نوحاسته پژوهشکده مطالعات اسلامی اصفهان (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شعبه اصفهان) نیز در تداوم همین راه پرشکوه، جامه خدمت برتن کرده تا به قدر وسع در بسط و توسعه دانش اسلامی و ترویج معارف نورانی اهل البیت (علیهم السلام) گامی بردارد و کتاب محقق

را در نشر افکار و تولید و چاپ آثار مدد رسانند. آنچه در نوشتار پیش رو در معرض نگاه باریک اندیش شما گرامیان قرار گرفته، حاصل یکی از کوشش های علمی و فعالیت های پژوهشی مؤسسه است که با مساعی همکاران تلاشگر ادبه نشر پژوهشکده، به ویژه مدیر دانشوران جناب آقای یدالله جنتی، آماده ر به نور طبع آراسته شده است؛ امید که قبول خاطر افتد.

فریبرز راهدان مفرد

رئیس پژوهشکده مطالعات اسلامی اصفهان

به بار بسیاری از ارباب قلم و عقاید، در تاریخ فرهنگ اسلامی و به طور گسترده در تفکر دینی، چیزی به نام «فلسفه اخلاق» وجود ندارد؛ به این دلیل که اصولاً دین با جزم به ایمان آغاز می شود و حال آن که سؤال و جواب فاضلی را ای چون و چرایی برخاسته از ایمان، میانه ای نیست. از سوی دیگر، کسانی که به وجود چنین فلسفه ای نیز، باور داشته اند، اغلب، در میان متون و حیات روایی، به دنبال مصداق هایی گشته اند که مؤید فلسفه اخلاق یونانیان باشد. برنامه ای که فقط تا حد معینی می تواند ثمربخش باشد.

به منظور باطل کردن سخن منکران و تقویت ثبوت برنامه محققان پیشین، لازم است دیگر بار، میان منابع کلامی و یافته های عرفانی و تمرین های عقلانی اتحاد برقرار شود؛ همان طور که در فلسفه صدرایی، چنین اتحادی، به خوبی نظام یافته است: با نزدیک کردن آیه های وحیانی و احادیث های حضرت رسول ﷺ و ائمه هدی علیهم السلام با سخنان و اشاره های مؤلف بر گرفته از کتاب های عرفانی و به ویژه کتاب محیی الدین ابن عربی (۵۶۰ تا ۶۳۸ ق) و استدلال ها و احتجاج های فلسفی سینیوی و اشراقی. البته اتحاد میان مطالب بیان شده در زمینه اخلاق و تحلیل رابطه میان حوزه دین و حیطه اخلاق، در عین گره گشایی، خالی از مخاطره نیست؛ بدین دلیل که در بستر فرهنگ، بیش و کم، میان دین و اخلاق از یک سو و حوزه های نامبرده

ازسوی دیگر، تعارض‌هایی بوده است. اما با ژرف‌اندیشی در دستاوردها و غایت‌های شاخه‌های گوناگون فعالیت نفسانی، حضور «خیر»، به عنوان ملاک میثاق بین انواع افعال انسانی، انکارناشدنی است.

بررسی رابطه بین دین و اخلاق، به طبع، برتوصیف این دو حوزه از دین و اخلاق و بیان زمینه‌های بحثی آن دو متوقف است؛ هرچند نخست، چنین به نظر می‌رسد که دو موضوع مطرح شده نیازی به تعریف و توصیف ندارد و از قبیل موضوع‌های عامه فهم است؛ با این حال، دست‌کم، به منظور تعیین قلمرو و حدود این نوشته، بیان توصیفی اجمالی از آن دو ضروری است. به طور کلی، دین، رابطة بین انسان و حقیقت پنهان، و اخلاق مبین رابطه انسان و حقیقت آشکار با هستی ظاهر آن است؛ با وجود این، این بیان کلی، برحسب مذاق‌های قومی و اوضاع تاریخی و خصوصیت‌های بشری، شکل‌ها و روش‌هایی از برداشت‌ها و تبصراتی مختلف را به خود پذیرفته است. بدین ترتیب، ما با ادیان و مکاتب اخلاقی متعددی در سراسر جهان روبه‌رو هستیم که براساس توصیف بیان‌شده انشعاب یافته‌اند؛ درحالی‌که همگان براین موضوع هم‌سخن‌اند که دین و اخلاق در صورت‌های خود، با حقیقت اتصال دارند و از آن الهام می‌گیرند و بدان بازمی‌گردند.

اقسام دین را می‌توان تحت سه عنوان خلاصه کرد:

نخست، دین «انسانی» که در آن انسان با استمداد از استعدادهای الهی خود تلاش می‌کند به حقیقت متصل شود؛ چنان‌که در دین بودا و ذنیزم این چنین است. در این قسم از دین، وحی مشاهده نمی‌شود و فرد به اطاعت از احکام تشریعی ملزم نیست؛ هرچند مکلف به انجام دقیق انضباطی طولانی مدت، همراه با تأمل در نفس است؛

دوم، دین «اقلیمی» که فرد خاصی آن را ایجاد و تنظیم نکرده است و زاده الفت و انس عمیق بین قوم یا قبیله و طبیعت پیرامون آن هاست؛ به نحوی که در آن، مظاهر طبیعی، به عنوان پیام‌های الهی درک می‌شوند؛ چنان که در میان سرخ‌پوستان امریکا و سیاه‌پوستان آفریقا شیوع داشته است؛

سوم، دین «الهی» که بر اجتهاد شخصی و ویژگی‌های اقلیمی متوقف نیست بلکه از حدود فرد و اقلیم درمی‌گذرد و از طریق وحی و فرستادن رسولان و وضع شریعت‌ها تأسیس می‌شود؛ چنان که در ادیان ابراهیمی (ع) و آیین‌های زرتشت و برهمنی می‌توان دید.

بدین ترتیب، در دو قسم اول، صبغه اخلاقی غلبه دارد؛ به این دلیل که در آن‌ها هنوز خفایات و مظاهر آن، یعنی نفس، قسم اول، و طبیعت، قسم دوم، جست‌وجو می‌شود، حال آن که قسم سوم، به معنای اصیل، به عنوان دین متصف است. سم چنین، از آنجایی که ادیانی نظیر زرتشتی‌گری و برهمنی از توجه به مظاهر اختری و آمیختگی با آن خالی نیستند، ادیان سه‌گانه ابراهیمی، به معنای خاص، دین هستند و رساله حاضر با توجه به این تخصیص، مقصود از دین، همانا ادیان ابراهیمی است که در آن‌ها خداوند، به عنوان حقیقت متجلی شناخته و به عنوان حقیقت متعالی، ستایش می‌شود.

اخلاق نیز بر سه گونه است:

گونه اول، شامل رابطه بین انسان و خداوند، بر حسب خلوص و بی‌خلوصی و وفا و بی‌وفایی است؛

گونه دوم، حاکی از همکاری بین انسان و انسان است، از طریق تحقق بخشیدن به عادت‌های نافع و بی‌شماری که شهرت دارند؛

گونه سوم، شامل رفتار انسان با طبیعت، اعم از حیوانات و منابع طبیعی است.

برخلاف اقسام دین، در این تحقیق، هر جا سخن از اخلاق به میان می‌آید، مقصود، هر سه گونه آن است، نه فقط گونه دوم آن. برای هر کدام از دین و اخلاق، تقسیم‌های متنوعی منظور شده است. روش ما در تقسیم ده الب میان شده، تقسیم موضوعی رایج در فلسفه است؛ از این رو که اصل «لا دین فی الفیلسفه»، موضوع‌های تأمل برانگیز و نظریه پردازی را در سه شاخه خدا، انسان و طبیعت منحصر می‌دانند؛ زیرا «وجود» که موضوع موضوع‌ها است، به خودی خود پنهان و درک ناشدنی است و دستیابی به هر نوع معرفت از آن، به «اسئله تأمل» در جلوه‌گاه‌های آن ممکن می‌شود که عبارت‌اند از: اسماء الهی (خدا)، تفکر (انسان) و اشیاء (طبیعت). بنابراین سخن‌گفتن درباره دین و اخلاق، جدا از آنچه در معرفت رخ می‌دهد، شدنی نیست، خواه معرفت را متأثر از آن بدانیم یا نه. اما موضوع همراه است: کاوش در زمینه رابطه میان دین و اخلاق با سه موضوع همراه است: اول با بررسی نسبت میان آن‌ها از حیث تقدم و تأخر؛ دوم با سبب چهارگانه منطقی (تباین، تساوی، عموم و خصوص مطلق و عموم و خصوص من وجه)؛ سوم با پیوند آن دو با سه موضوع خدا و انسان و طبیعت. در این جا، دین، تنها ابراز نیاز به درگاه مبدأ متعالی و دین‌داری، انجام تعبدی دستور دینی نیست؛ بلکه عمل به شریعت، همراه با دگرگونی روحی و سیر معنوی است که با عنوان «عرفان» شناخته می‌شود؛ هم‌چنان که اخلاق، هم از زاویه علم اخلاق‌نگریسته شده است و هم از منظر فرائد اخلاق. یکی از سندهای مهم عرفان نظری اسلامی، کتاب فصوص الحکم ابن عربی است. بنا به گفته خود نویسنده در مقدمه، وی آن کتاب را در رؤیای

مبشره، از شخص حضرت رسول ﷺ دریافت کرده است:

فَبَاتِي رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فِي مَبْشَرَةٍ ارْتَبَاهَا فِي الْعَشْرِ الْآخِرِ
 مِنَ الْمَحْرَمِ سَنَةِ سَبْعٍ وَعَشْرِينَ وَسِتِّمِائَةٍ بِمَحْرُوسَةِ دِمَشْقَ وَ
 بِيَدِهِ كِتَابٌ فَقَالَ لِي: «هَذَا كِتَابُ فَصُوصِ الْحَكَمِ خُذْهُ وَ
 أَخْرِجْ بِهِ إِلَى النَّاسِ يَنْتَفِعُونَ بِهِ..» فَقُلْتُ: «السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ لِلَّهِ وَ
 رَسُولِهِ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ أَمْرًا»؛ دَر دَهْهُ آخِرْمَاهِ مُحَرَّمِ از سَالِ
 ۶۲۷ هجری، در محروسه دمشق، رسول الله ﷺ را در رؤیای
 بشارت دهنده‌ای دیدم؛ درحالی که در دست او کتابی بود و
 گفت: «این کتاب فصوص الحکم است. آن را بگیر و با آن
 به سوی مردم ریز تا از آن نفعی حاصل کنند.» گفتم: «می‌شنوم
 و از خداوند و رسول او و صاحبان امرمان اطاعت می‌کنم؛
 چنان که بر ما امر شده است.» (خوارزمی، ۱۳۸۷: ۶۷ تا ۷۲).

اعتبار این کتاب در میان صاحب‌نظران تا بدان پایه است که سید حیدر
 آملی آن را کتابی صادر شده از حضرت رسول ﷺ، ارد شده بر این عربی،
 می‌داند. هر فرض یا قسمت از این کتاب، به حکمت آییخته با رسالت
 پیامبری از پیامبران الهی، از آدم علیهِ تا خاتم ﷺ، انجاس دارد و در
 آن به آیاتی از قرآن مجید استناد شده است که با سخنان و حواله آن پیامبر
 ارتباط دارد و بازگوکننده حکمت رسالت اوست. با وجود این، این کتاب
 به نحوی خاص، مقوله «انسان کامل» و نیز مبحث «اعیان ثابته» را بررسی

می‌کند، نه تعلیم طریقت یا انتقال شطحیات^۱ و مواجید^۲ را.

«علم اخلاق» اصطلاحی است مشیر به دانش فضایل و رذایل اخلاقی، ستودن نیکی و نکوهش بدی و تعلیم کیفیت خلاص از هلاک اخلاقی و احیاء به نجات اخلاقی. بنابراین، مقوله اختیار را با افعال اخلاقی مرتبط دانسته‌اند؛ به این معنی که علم اخلاق باور دارد، انسان را اختیاری است که به برکت آن می‌تواند فضایل را کسب کند و از رذایل اجتناب ورزد (مباح: زدی، ۱۳۸۱: ۱۸)؛ اما «فرا اخلاق» از این مرحله درمی‌گذرد. به توزین و سنجش خود و اژه‌های «خوب» و «بد» اقدام می‌کند. از نظر محققِ فرا اخلاق، این دو پرسش فلسفی مطرح است که «را خوب، خوب است؟» و «چرا بد، بد است؟». از این رو، فرا اخلاق با عناوین اخلاق فلسفی، منطق اخلاق، اخلاق تحلیلی، اخلاق انتقادی، معرفت‌شناسی اخلاق و اخلاق درجه دوم نیز شناخته می‌شود (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۱: ۲۱).

بدین ترتیب، در برابر یک گزاره اخلاقی نظیر «رفاقت نیک است» برای عالم اخلاق، موضوع گزاره (رفاقت) و برای محققِ فرا اخلاق، محمول آن (نیک)، اهمیت دارد.

تحقیق پیش رو، در صدد است از طریق یافته‌های عرفانی و کشفی به

۱. شطح یا شطحیات در اصطلاح صوفیه گفته عجیب و بی‌پایه‌ای است که از جوشش روح صاحب وجد حاصل شده است و حال او را وصف می‌کند.

۲. حالت‌ها و رقص‌های صوفیان، در حال استماع نغمه.

پرسش‌های فرااخلاق پاسخ گوید. در این تعهد، بهره‌وری از آیات و احادیث معصومان علیهم‌السلام با تکیه بر متون موثق، چون اصول کافی شیخ کلینی و التوحید شیخ صدوق الزامی است؛ به ویژه آن‌که بررسی رابطه میان دین و اخلاق، بدون تحلیل انسان و خلقت او امکان‌پذیر نیست و چنین تحلیلی را تنها باید در متن‌های معتبر و موثق جست‌وجو کرد که تقدس آن‌ها واضح است. بدین منظور، این تحلیل با تکیه بر شیوه نگارش آموزشی و تاحدی با استفاده از لحن ذوقی، در هشت فصل و یک نتیجه‌گیری به شرح زیر تنظیم شده است:

فصل اول: بیان چشم‌اندازهای وجودشناختی و معرفت‌شناختی عرفان نظری و فلسفه اسلامی، معرفی اصطلاح‌های نافع بحث و بیان ربط مابعدالطبیعی بین دین و اخلاق.

فصل دوم: ذکر خلاصه اثر از بابیه «انسان کامل»، بررسی سه دین بزرگ ابراهیمی از منظر عنصرهای احساسی، غیر احساسی و توضیح اخلاق تأسی؛ فصل سوم: بیان نظریه خلقت و توضیح کیفیت تأثیر فعل انسان در عالم خلقت؛ فصل چهارم: برشمردن ویژگی‌های تنهای بخش انسان و میل به سمت نامتناهی؛ فصل پنجم: تحلیل اقسام پیوستن به نامتناهی، همراه با توضیح مقوله اخلاص؛ فصل ششم: ذکر رابطه بین خیر و ابعاد سه‌گانه نفس، معرفت و اخلاق و دین، و رویکردی به مسئله هست و باید؛

فصل هفتم: بیان مرتبه‌دار بودن قانون‌های عالم و نقش معرفت در کشف دین و اخلاق غرض‌ورزانه؛

فصل هشتم: تقسیم‌بندی مفصل از نظریه‌های راجع به دین و اخلاق و نقد مقدماتی این نظریه‌ها و بیان نظریه اسلامی در این باب؛ نتیجه‌گیری: بیان برآیندی از اصول آشکار و مطالب غیرمستقیم مندرج در فصل‌ها.

به امید آن که نوشته حاضر، در تحقق آرزوهای دینی و مقصودهای اخلاقی خود، توفیق یابد و بتواند در هدف منظور، از هر دو طایفه، انکارکنندگان و اقرارکنندگان، گره‌گشایی کند.

هوالمستعان و علیه التَّكْلان

مردادماه ۱۳۹۲

www.ketab.ir